

«Δεν υπήρχε κάποια υπηρεσία του αρμοδίου υπουργείου να διέκρινε τας ασχημίας;»: Το ανεπίσημο δίκτυο λογοκρισίας και οι παρεμβάσεις του στον θεσμοθετημένο κρατικό μηχανισμό προληπτικής λογοκρισίας την περίοδο 1945 – 1973

Γιάννης Γκλαβίνας

Ιστορικός – Αρχειονόμος
Γενικά Αρχεία του Κράτους

ΣΥΝΟΨΗ

Το άρθρο επιχειρεί να μελετήσει το φαινόμενο της ύπαρξης και λειτουργίας ενός παράλληλου δικτύου λογοκρισίας που παρενέβαινε στο έργο του θεσμοθετημένου μηχανισμού προληπτικής λογοκρισίας στην Ελλάδα την περίοδο 1945-1973 υποδεικνύοντας πολιτικά και εθνικά επιλήψιμα, άσεμνα και αντιβαίνοντα στις ελληνοχριστιανικές αρχές αναγνώσματα και δημόσια θεάματα, απαιτώντας την απαγόρευσή τους ή τη λογοκρισία τους. Στόχος του άρθρου είναι να ερευνησει μέσα από το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, του θεσμοθετημένου δηλαδή φορέα άσκησης προληπτικής λογοκρισίας, τα χαρακτηριστικά του παράλληλου αυτού λογοκριτικού δικτύου. Επιχειρείται, δηλαδή, να προσδιοριστούν οι φορείς που συγκροτούσαν το δίκτυο αυτό, οι αιτίες και η κοινή ιδεολογική συνισταμένη των παρεμβάσεών τους και η δυνατότητά τους να επηρεάζουν τις αποφάσεις των επιτροπών λογοκρισίας την περίοδο από το τέλος της γερμανικής Κατοχής έως την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ

Αντικομμουνισμός
Εθνικοφροσύνη
Θέατρο
Κινηματογράφος
Λογοκρισία

Για το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα η κρατική εξουσία στην Ελλάδα χρησιμοποιούσε λογοκριτικές πρακτικές στον δημόσιο λόγο και στην τέχνη ως μέσο διατήρησης της εξουσίας της, έχοντας να αντιμετωπίσει έναν εσωτερικό εχθρό, μια κρίση νομιμοποίησης, όπως έχει επισημανθεί (Πετσίνη και Χριστόπουλος 2018: 13-16). Σημαντική τομή στη συγκρότηση του νομικού πλαισίου κρατικών λογοκριτικών πρακτικών και του μηχανισμού επιβολής τους αποτελεί η δικτατορία του Μεταξά, που συστηματοποίησε την έννοια της προληπτικής λογοκρισίας με μηχανισμό εφαρμογής της το νεοσυσταθέν το 1936 υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού, τη μετέπειτα, δηλαδή, Γενική Διεύθυνση Τύπου του υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως. Η δικτατορία του Μεταξά και οι κατοχικές κυβερνήσεις, με σειρά αναγκαστικών νόμων και νομοθετικών διαταγμάτων, καθόρισαν τον τρόπο άσκησης λογοκρισίας σε Τύπο, κινηματογράφο, θέατρο και τραγούδι. Οι αρμόδιες επιτροπές ελέγχου που λειτουργούσαν στη Διεύθυνση Λαϊκής Διαφώτισεως του υφυπουργείου Τύπου μπορούσαν να απαγορεύσουν ή να κόψουν στίχους, κείμενα και σκηνές αν αυτά επιδρούσαν «επιβλαβώς» στη νεολαία, διατάρασσαν τη δημόσια τάξη, προπαγάνδιζαν ανατρεπτικές και αντικοινωνικές θεωρίες, δυσφημούσαν τη χώρα «από απόψεως εθνικιστικής και τουριστικής», υπονόμευαν «τας υγιείς κοινωνικά παραδόσεις» του ελληνικού λαού, καθάπτονταν της χριστιανικής θρησκείας και στερούνταν καλλιτεχνικής αξίας. Οι νομικές αυτές διατάξεις προληπτικής λογοκρισίας θα διέπουν τον κρατικό έλεγχο κυρίως σε κινηματογράφο, θέατρο και τραγούδι για όλη την περίοδο 1936-1974, διαμορφώνοντας, είτε πρόκειται για δικτατορικά καθεστώτα είτε για καχεκτικές δημοκρατίες, μια ενιαία περίοδο άσκησης θεσμικών και εξωθεσμικών πολιτικών περιστολής ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, ανάμεσα στα οποία και αυτό της ελευθερίας της έκφρασης (Γκλαβίνας 2016). Σε όλη αυτή την περίοδο διακρίνονται και φάσεις λειτουργίας του μηχανισμού λογοκρισίας με περισσότερο ή λιγότερο αυστηρούς όρους, που έχουν άμεση σχέση με την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, αλλά και με μια ιδιότυπη σύζευξη –σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο– αυταρχικότητας και δημοκρατίας, που περιοδικά επέτρεπε πολιτικοκοινωνικές ελευθερίες και μορφές δημόσιας έκφρασης που φαντάζουν παράταιρες σε ένα κράτος με θεμέλιο λίθο τον αντικομμουνισμό και την εθνικοφροσύνη. Ο αντικομμουνισμός συμβάδιζε με την αντίληψη ότι η Ελλάδα ήταν μέρος του «ελεύθερου δυτικού κόσμου» που μπορεί να πολεμούσε τον κομμουνισμό αλλά επέτρεπε, παράλληλα, πολιτικές και κοινωνικές ελευθερίες, γεγονός που άφηνε περιθώρια αμφισβήτησης του κρατικού λογοκριτικού μηχανισμού. Έτσι, ο *Ριζοσπάστης*, εφημερίδα που υποστήριζε ανοιχτά τη δράση του Δημοκρατικού Στρατού της Ελλάδας, απαγορεύτηκε τον Οκτώβριο του 1947, οι αριστερές εφημερίδες *Δημοκρατική* και *Φρουροί της Ειρήνης* απαγορεύτηκαν το 1952, αλλά δεν συνέβη το ίδιο με την *Αυγή* ή την *Επιθεώρηση Τέχνης*, ενώ τη δεκαετία του 1960 οι

εκδόσεις Θεμέλιο μπορούσαν να εκδίδουν τη σειρά «Μαρξιστική Σκέψη» (Νικολακόπουλος 2001: 25-50· Καρπόζηλος 2018: 61-64).

Όμως, συμπληρωματικά και παράλληλα με τον θεσμικά διαμορφωμένο μηχανισμό προληπτικής λογοκρισίας, λειτουργούσε ένα ευρύ δίκτυο κρατικών υπηρεσιών, φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης, διαφόρων συλλόγων, της Εκκλησίας με τους δορυφόρους της, μεμονωμένων πολιτών, κ.ά., που επέκριναν και επηρέαζαν τις αποφάσεις των επιτροπών λογοκρισίας. Κοινή συνισταμένη των φορέων του παραπάνω δικτύου, παρά τις διακυμάνσεις του στην περίοδο που εξετάζεται, είναι ο αντικομμουνισμός και η εθνικοφροσύνη, που, λαμβάνοντας μια διασταλτική ερμηνεία, περιλάμβανε την αντιμετώπιση του κομμουνισμού και των συνοδοιπόρων του, καθώς και την προάσπιση των εθνικών ιδεωδών περί πατρίδας, θρησκείας, οικογένειας, ιστορίας και πολιτισμού. Η προάσπιση των εθνικών ιδεωδών συνυφαινόταν και με έναν ηθικό πανικό της ελληνικής κοινωνίας έναντι της φθοροποιού επίδρασης των δυτικών τρόπων διασκέδασης και ιδεών στην ελληνική νεολαία. Οι λογοκριτικές παρεμβάσεις στο όνομα του αντικομμουνισμού και της εθνικοφροσύνης σχετίζονταν με την πεποίθηση του κρατικού μηχανισμού, ιδίως μετά την εμπειρία του Εμφυλίου, ότι εκτός από τις παραδοσιακές αρμοδιότητές του, αποτελούσε καθήκον του η αντιμετώπιση του εσωτερικού εχθρού και της προπαγάνδας του, ενώ για τμήμα της ελληνικής κοινωνίας η εθνικοφροσύνη ήταν μέσο προώθησης αιτημάτων και συμμετοχής σε δομές εξουσίας (Γούναρης 2005: 33-100· Ελεφάντης 2002: 135-152· Μπουρνάζος 2009: 9-49· Στεφανίδης 2008: 199-202). Στις παρεμβάσεις του άτυπου δικτύου λογοκρισίας διαπλέκονταν, παράλληλα, πελατειακές και προσωπικές σχέσεις, οικονομικά συμφέροντα, στοχεύσεις της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, διαμορφώνοντας ένα εξαιρετικά σύνθετο φαινόμενο, το οποίο γίνεται προσπάθεια να προσεγγιστεί, κυρίως, μέσα από αρχειακό υλικό του θεσμικά αρμόδιου λογοκριτικού φορέα, της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου του υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως και μετέπειτα Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών που βρίσκεται στην Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ).

Η «κομμουνιστική προπαγάνδα», στο πλαίσιο που έθετε και η ψυχροπολεμική περίοδος, ήταν ο βασικός στόχος της προληπτικής λογοκρισίας που ασκούσαν από τις επιτροπές ελέγχου, αλλά και κύριος λόγος παρέμβασης διαφόρων υπηρεσιών, ιδίως όσων είχαν και τον ρόλο της ασφάλειας του κράτους. Έτσι, το 1947 η απόφαση ανασυγκρότησης της επιτροπής λογοκρισίας μουσικών τεμαχίων σχετίζεται άμεσα με τις αστυνομικές αναφορές για περιπτώσεις ακροαμάτων ακατάλληλων για τη νεολαία και για τις κρίσιμες περιστάσεις που βίωνε η χώρα. Το 1953, η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (στο εξής ΚΥΠ), στην προσπάθειά της να αντιμετωπιστεί η κομμουνιστική προπαγάνδα, ζητούσε από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου να δοθούν οδηγίες στην επιτροπή λογοκρισίας για αυστηρό έλεγχο των σοβιετικών ταινιών και απαγόρευση προβολής τους ή περικοπή σκηνών που λειτουργούσαν

προπαγανδιστικά. Για την ΚΥΠ οι σοβιετικές ταινίες δεν θα έπρεπε να ελέγχονται με γνώμονα την καλλιτεχνική τους αξία, αλλά με μοναδικό κριτήριο την αντιμετώπιση «της εντέχνου σοβιετικής προπαγάνδας», ενώ ιδιαίτερη προσοχή θα έπρεπε να δίνεται από την επιτροπή στα κινηματογραφικά επίκαιρα, εφόσον σε αυτά ενυπήρχε περισσότερο η επιδίωξη προπαγάνδας. Την ίδια χρονιά το υπουργείο Εξωτερικών συμφωνούσε ότι ο μόνος τρόπος για να αποκρουστεί η σοβιετική προπαγάνδα μέσω των κινηματογραφικών ταινιών ήταν ο αυστηρός τους έλεγχος από την επιτροπή λογοκρισίας, της οποίας οι αποφάσεις θα έπρεπε να ήταν ανέκκλητες, καθώς υπαναχώρηση της επιτροπής θα προκαλούσε το ενδιαφέρον του κοινού, ενώ, για να αποφευχθούν οι διαμαρτυρίες της σοβιετικής πρεσβείας, η αυστηρότητα της επιτροπής θα έπρεπε να επεκτείνεται και σε ταινίες άλλων χωρών.¹ Ανάλογη αντιμετώπιση θα έπρεπε να έχουν και οι ταινίες των άλλων χωρών του ανατολικού μπλοκ, όπως η βουλγαρική ταινία *Υπό το ζυγό / Pod igoto* (Dako Dakovski, 1952), για την οποία το υπουργείο Εξωτερικών προειδοποιούσε το 1955 τη Γενική Διεύθυνση Τύπου ότι είχε προπαγανδιστικό χαρακτήρα υπό τον μανδύα των δήθεν απελευθερωτικών αγώνων των Βουλγάρων έναντι των Οθωμανών, και εξέφραζε τη γνώμη ότι έπρεπε να βρεθεί τρόπος απαγόρευσης προβολής της, όπως και έγινε με το σκεπτικό του κινδύνου διατάραξης της δημόσιας τάξης.² Την αυστηρή κρίση της επιτροπής ζητούσε το υπουργείο Εξωτερικών και για τις γιουγκοσλαβικές ταινίες και σημείωνε, με αφορμή την προβολή σε κινηματογράφους της Αθήνας της ταινίας *Το κόκκινο λουλούδι / Crveni cvet* (Gustav Gavnin, 1950), ότι έπρεπε να δοθούν οδηγίες να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνο ο εμφανώς προπαγανδιστικός χαρακτήρας των κρινόμενων ταινιών, αλλά και η υποκρυπτόμενη στην ταινία προπαγανδιστική διάθεση.³ Μέχρι το 1974 ένα από τα συνήθη θύματα απαγορεύσεων και περικοπών ήταν οι σοβιετικές ταινίες (Χάλκου 2018: 94-95).

Πιο επικίνδυνη θεωρούνταν η αριστερή προπαγάνδα που ασκούνταν μέσα από ελληνικές κινηματογραφικές παραγωγές που απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο κοινό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ταινία *Συνοικία τ' Όνειρο* (Αλέκος Αλεξανδράκης, 1961) των «κομμουνιστών» συντελεστών της ταινίας (Κώστας Κοτζιάς, Τάσος Λειβαδίτης, Μίκης Θεοδωράκης, Αλέκος Αλεξανδράκης, Μάνος Κατράκης) η οποία παρουσίαζε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης του προσφυγικού συνοικισμού του Ασυρμάτου στα Πετράλωνα που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την προβαλλόμενη από την κυβέρνηση της ΕΡΕ εικόνα της ευημερούσας Ελλάδας. Για την Υπηρεσία Πληροφοριών του υπουργείου

¹ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών (στο εξής ΓΓΤΠ), κιβ. 420, φ. «Εμπιστευτικά», υπουργείο Εξωτερικών προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 28.12.1953 και ΚΥΠ προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 29.12.1953.

²Ο.π., υπουργείο Εξωτερικών προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 8.10.1955 και απάντηση Γενικής Διεύθυνσης 9.11.1955.

³Ο.π., υπουργείο Εξωτερικών προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 14.6.1952.

Προεδρίας Κυβερνήσεως η ταινία αποτελούσε τμήμα σχεδίου των κομμουνιστών να ασκήσουν προπαγάνδα μέσω του κινηματογράφου, γι' αυτό τον λόγο η προβολής της ταινία έπρεπε να απαγορευθεί και να ματαιωθεί η συμμετοχής της στο Φεστιβάλ της Βενετίας (Κούκη 2020: 121-146· Χάλκου 2018: 87-88).

Στη διασταλτική ερμηνεία της κομμουνιστικής προπαγάνδας οι αρχές ενέτασσαν οτιδήποτε ήταν αντίθετο στο περιεχόμενο της εθνικοφροσύνης. Τον Σεπτέμβριο του 1967 το Γενικό Επιτελείο Στρατού (στο εξής ΓΕΣ) σε έγγραφο του προς τη Γενική Διεύθυνση Τύπου διαπίστωνε ότι σε διάφορα έντυπα δεν χρησιμοποιούνταν πνεύματα και τόνοι. Κατά το ΓΕΣ η πρακτική αυτή αποτελούσε μέρος της κομμουνιστικής προπαγάνδας κατά της ελληνικής γλώσσας για να εξυπηρετηθεί η επιδίωξη της απομάκρυνσης του νέου ελληνισμού από τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις, γεγονός που απαιτούσε τη λήψη αυστηρών μέτρων. Εφαρμόζοντας τις οδηγίες, η επιτροπή ελέγχου κινηματογραφικών ταινιών χορήγησε άδεια στην ταινία του Θεόδωρου Αγγελόπουλου *Η εκπομπή* (1968), αλλά με την προϋπόθεση να χρησιμοποιηθούν τόνοι και πνεύματα στους αρχικούς τίτλους της ταινίας.⁴

Οι αποφάσεις των επιτροπών λογοκρισίας δεν θα μπορούσαν να λαμβάνονται ανεξάρτητα από στοχεύσεις της εξωτερικής πολιτικής ή την εσωτερική πολιτική κατάσταση, και οι παρεμβάσεις των κρατικών αρχών υπενθύμιζαν αυτή τη συσχέτιση. Το 1951 το υπουργείο Εξωτερικών ζητούσε τον μετριασμό του αντιγερμανικού τόνου των ελληνικών αντιστασιακών ταινιών ή την απαγόρευση προβολής τους στο εξωτερικό, αφού, ναι μεν η αντίσταση του ελληνικού λαού δεν θα μπορούσε να αγνοηθεί ως θέμα από την ελληνική κινηματογραφική παραγωγή, αλλά η εξύβριση των Γερμανών έβλαπτε τις ελληνογερμανικές σχέσεις που, υπαγορευόμενες από σκληρούς οικονομικούς λόγους, έπρεπε να ήταν ομαλές. Η παραπάνω αναγκαιότητα κατά το υπουργείο εδραζόταν και στη γερμανική συνεργασία με τις δημοκρατικές χώρες για την άμυνα της Ευρώπης έναντι του κομμουνιστικού κινδύνου.⁵ Στο πλαίσιο αυτό, το κινηματογραφικό σενάριο *Δύο ζεστές καρδιές* –προβλήθηκε με τον τίτλο *Η αυγή του θριάμβου* (Φίλιππος Φυλακτός, 1960)– έλαβε άδεια γυρισμάτων αφού «δεν περιλαμβάνει σκηνές αίτινες να θίγουν τον Γερμανικόν Λαόν ως πολιτισμένην Εθνότητα. Όλοι οι τύποι των Γερμανών που παρουσιάζονται είναι θύματα της πολεμικής συμφοράς με άκρως ανθρώπινα χαρακτηριστικά». Άδεια γυρισμάτων έλαβε το 1959 και το σενάριο της ταινίας *Η Κρητικοπούλα και ο ελευθερωτής* (Κούλης Κάσης, 1960) για την Αντίσταση στην Κρήτη, αλλά με σημείωση ότι θα

⁴ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 190 φ. «1967 Ελληνικές ταινίες μικρού μήκους» και κιβ. 606 φ. «Αρχειόν Ελληνικάί ταινίαι 1968», ΓΕΣ προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 27.9.1967 και απόφαση Δ' Πρωτοβάθμιας Επιτροπής Ελέγχου Κινηματογραφικών Ταινιών, 5.10.1968.

⁵ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 420, φ. «Εμπιστευτικά», υπουργείο Εξωτερικών προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 8.5.1951 και 24.6.1952.

πρέπει να αποφευχθούν σκηνές που παρουσιάζουν ωμότητες των Γερμανών, όπως εκτελέσεις ομήρων πατριωτών και σφαγές αμάχου πληθυσμού.⁶

Κατά τη δικτατορία των συνταγματαρχών, σε αντίφαση με τον αντικομμουνιστικό της λόγο, έρχονταν οι καλές σχέσεις με τη Βουλγαρία και τις υπόλοιπες χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (Ανδρίτσος 2020: 206-207), που, για να μη διαταραχθούν, το υπουργείο Εξωτερικών ζητούσε τον Φεβρουάριο του 1970 την ανάκληση της άδειας προβολής της ταινίας παραγωγής του Τζέιμς Πάρις *Ο τελευταίος των κομιτατζήδων* (Γρηγόρης Γρηγορίου, 1970), σημειώνοντας ότι ήταν η δεύτερη ταινία με θέμα τις βουλγαρικές βιαιοπραγίες εις βάρος των Ελλήνων της Μακεδονίας – καθώς είχε προηγηθεί η ταινία *Οι γενναίοι του Βορρά* (Κώστας Καραγιάννης, 1970).⁷ Πράγματι, έξι ημέρες μετά το έγγραφο του υπουργείου Εξωτερικών, με απόφαση του υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως ανακλήθηκε η άδεια προβολής της ταινίας, για να χορηγηθεί εκ νέου ένα μήνα μετά. Λιγότερο τυχερό ήταν ένα ποντιακό τραγούδι για τις βουλγαρικές σφαγές στη Δράμα, αφού απαγορεύτηκε από την επιτροπή, παρά τον πατριωτικό του χαρακτήρα, για να μην προκληθεί πρόβλημα στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.⁸

Οι καλές ελληνοαμερικανικές σχέσεις, αποτελώντας τον ακρογωνιαίο λίθο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, έπρεπε να διαφυλαχθούν από οποιαδήποτε μομφή στις πολιτικές πρακτικές της Ουάσιγκτον. Το 1968 μια εταιρεία παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών αιτήθηκε από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου τη χορήγηση άδειας λήψης σκηνών για την ταινία *MacBird* που βασίζεται σε ένα θεατρικό της Barbara Garson, το οποίο αναφέρεται στη δολοφονία του Τζον Κέννεντυ. Για να αποφύγει τις κακοτοπιές και για να δώσει τις σχετικές οδηγίες στην επιτροπή λογοκρισίας, το υπουργείο Εξωτερικών απευθύνθηκε στην αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα, η οποία δεν διατύπωσε κάποια αντίρρηση στη χορήγηση άδειας.⁹

Η ενεργοποίηση του παράλληλου δικτύου λογοκρισίας σχετιζόταν και με τις ιδιαιτερότητες και τις εντάσεις της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης. Τον Ιούλιο του 1965, στην κορύφωση της σύγκρουσης Γεωργίου Παπανδρέου και βασιλιά Κωνσταντίνου, απαγορεύτηκε η προβολή του ντοκιμαντέρ *Ελευθέριος Βενιζέλος* της Λίλας Κουρκουλάκου με το αιτιολογικό ότι στερούνταν καλλιτεχνικής αξίας. Οι εφημερίδες της Ένωσης Κέντρου και της Αριστεράς

---

⁶ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 130, φ. «Ελληνικές ταινίες 1959», υπηρεσιακό σημείωμα για το σενάριο *Δύο ζεστές καρδιές* και κιβ. 128, φ. «Ελληνικές ταινίες 1960», υπηρεσιακό σημείωμα για το σενάριο *Η Κρητικοπούλα και ο γενναίος απελευθερωτής*, Αθήνα 24.10.1959.

⁷ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά λογοκρισία σεναρίων και θεατρικών κειμένων, φ. 24, υπουργείο Εξωτερικών προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 21.2.1970. Απόφαση Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως, Αθήνα 27.2.1970 και 1.4.1970.

⁸ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά προληπτική λογοκρισία τραγουδιών, φ. 108.

⁹ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά λογοκρισία σεναρίων και θεατρικών κειμένων, φ. 4, υπουργείο Εξωτερικών προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 14.5.1968.

συσχέτιζαν την απαγόρευση της ταινίας με παρέμβαση του Παλατιού που δεν ήθελε να αναμοχλεύονται παλιά πάθη σε μια περίοδο έντασης των πολιτικών παθών και να προβάλλεται ο άνθρωπος που εκθρόνισε τον Κωνσταντίνο (Χάλκου 2018: 87). Μετά από έντονες αντιδράσεις, η ταινία πήρε τελικά άδεια στις αρχές του 1966, κόβοντας, όμως, τις αναφορές στα άρθρα της *Καθημερινής* «Οίκαδε» και «οι Πομερανοί»¹⁰ που αποτελούσαν επιχείρημα για όσους συσχέτιζαν τη Μικρασιατική Καταστροφή με ευθύνες της βασιλικής παράταξης.

Οι παρεμβάσεις και η κριτική κρατικών φορέων στο έργο των επιτροπών λογοκρισίας εστιάζονταν και στην προάσπιση των εθνικών ιδεωδών σχετικά με την οικογένεια, τη θρησκεία, την ιστορία, τους θεσμούς και την προστασία της νεολαίας από ακατάλληλα θεάματα, έντυπα, τραγούδια. Δικαστικές αρχές, κυρίως τα δικαστήρια ανηλίκων, σημείωναν πολλές φορές ότι η επιτροπή δεν εφάρμοζε ορθά κριτήρια για τον χαρακτηρισμό μιας ταινίας ως «κατάλληλης για ανηλίκους» περιοριζόμενη μόνο στην ύπαρξη τολμηρών σκηνών και αδιαφορώντας για τα διδάγματα της ταινίας. Ασκώντας πίεση στις αποφάσεις της επιτροπής, το υπουργείο Δικαιοσύνης ζητούσε από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου το 1954 να διαβιβαστούν σ' αυτήν διαμαρτυρίες για την ακαταλληλότητα ταινιών που χαρακτηρίστηκαν κατάλληλες και να γίνουν σχετικές συστάσεις.¹¹ Πίεση ασκούσαν βέβαια και οι κινηματογραφικοί παραγωγοί που επιδίωκαν τον χαρακτηρισμό των ταινιών τους ως κατάλληλων για ανηλίκους ώστε να αυξηθούν τα κέρδη τους.

Το 1958 αστυνομικές αρχές και Εκκλησία εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην προβολή της ταινίας *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται / Celui qui doit mourir* (1957) του Ζυλ Ντασέν, θεωρώντας ότι κλονιζόταν ο σεβασμός των χριστιανών προς πρόσωπο του Θεανθρώπου.¹² Δύο χρόνια αργότερα η ταινία *Μανταλένα* (Ντίνος Δημόπουλος, 1960) προκάλεσε τις αντιδράσεις των αστυνομικών αρχών γιατί περιλάμβανε σκηνές που καθάπτονται της χριστιανικής θρησκείας, αν και η επιτροπή έκοψε με αυτό το σκεπτικό μια τέτοια σκηνή. Η *Μανταλένα*, όπως και οι ταινίες *Διακοπές στην Αίγινα* (Ανδρέας Λαμπρινός, 1958) και *Η φτώχεια θέλει καλοπέραση* (Ορέστης Λάσκος, 1958) ενόχλησαν τις αστυνομικές αρχές

¹⁰ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 122, φ. «Ελληνικές ταινίες 1966», απόφαση υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως της 11.1.1966 για χορήγηση άδειας προβολής στην ταινία *Ελευθέριος Βενιζέλος*. πρακτικό συνεδρίασης Δευτεροβάθμιας Επιτροπής Ελέγχου Κινηματογραφικών Ταινιών, Αθήνα 11.1.1966. πρακτικό συνεδρίασης Πρωτοβάθμιας Επιτροπής Ελέγχου Κινηματογραφικών Ταινιών, Αθήνα 12.7.1965 και έφεση ενώπιον της Δευτεροβάθμιας Επιτροπής της Κινηματογραφικής Εταιρίας Κάντια Φιλμ κατά της απόφασης της Πρωτοβάθμιας Επιτροπής απαγόρευσης της ταινίας *Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα 29.7.1965. εφ. *Έθνος* και *Η Αυγή* 21.7.1965.

¹¹ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 406, φ. «Από 10 Ιανουαρίου 1959», υπουργείο Δικαιοσύνης προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 10.4.1954.

¹²ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 406, φ. «1958», Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος προς υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, Αθήνα 16.5.1958 όπου συνημμένο έγγραφο της Ανωτέρας Διοίκησης Χωροφυλακής Πελοποννήσου προς Αρχηγείο Βασιλικής Χωροφυλακής, Τρίπολη 3.4.1958.

γιατί διακωμωδούσαν το σώμα της Χωροφυλακής, παρουσιάζοντας τους άνδρες τους, όπως σημειώνει σε έγγραφό του αξιωματικός της Χωροφυλακής, με ακαλαίσθητο στολή, ατημέλητους και χάννοντες, κάτι που δεν συνέβαινε με τα όργανα της Αστυνομίας Πόλεων¹³ – στοιχείο ενδεικτικό της διαχρονικής έντασης μεταξύ Χωροφυλακής και Αστυνομίας Πόλεων. Στη *Μανταλένα* κόπηκε από την επιτροπή η σκηνή της ανάκρισης της πρωταγωνίστριας στο αστυνομικό Τμήμα που διακωμωδούσε και έθιγε τη Χωροφυλακή, αν και ο εκπρόσωπός της στην επιτροπή ζητούσε την περικοπή περισσοτέρων, ενώ συσχετίζοντας τη διακωμώδηση των εθνικών ιδεωδών με την κομμουνιστική προπαγάνδα, αντισυνταγματάρχη του Πυροβολικού αναφέρει σε επιστολή του στον Αρχιεπίσκοπο ότι αηδίασε από τη διακωμώδηση της θρησκείας και της αστυνομίας από την ταινία *Μανταλένα* θεωρώντας ότι θα χει μεγάλη επιτυχία στις χώρες του «παραπετάσματος».¹⁴

Κοινή συνισταμένη στην κριτική των διαφόρων κρατικών υπηρεσιών στις αποφάσεις των επιτροπών λογοκρισίας ήταν το αίτημα συμμετοχής εκπροσώπων τους στις συνεδριάσεις τους. Η Γενική Διεύθυνση Τύπου, κάποιες φορές, συμφωνούσε στη συμμετοχή εκπροσώπων υπηρεσιών στις συνεδριάσεις των επιτροπών ή ζητούσε τη γνωμοδότησή τους για θέματα που άπτονταν των αρμοδιοτήτων τους. Το 1949, εν μέσω της εμφύλιας σύγκρουσης, η ταινία *Τελευταία Αποστολή* (Νίκος Τσιφόρος, 1949) απαγορεύτηκε την τρίτη μέρα της δεύτερης εβδομάδας των προβολών της ύστερα από απαίτηση του ΓΕΣ γιατί, σύμφωνα με την υπόθεση της ταινίας, η γυναίκα Έλληνα αξιωματικού γίνεται ερωμένη Γερμανού αξιωματικού. Ο εθνικόφρων Τύπος έκανε λόγο για αντεθνική σκευωρία και για κομμουνιστικό δάκτυλο. Τελικά η ταινία πήρε άδεια προβολής, αφού πρώτα η σύζυγος του αξιωματικού μετατράπηκε σε Ουγγαρέζα και η ταινία προβλήθηκε ενώπιον της δευτεροβάθμιας επιτροπής και εκπροσώπων του ΓΕΣ, που έδωσαν την έγκρισή τους (Ανδρίτσος 2020: 81-82· Χάλκου χ.χ.). Τον Οκτώβριο του 1950 το ΓΕΣ επισήμανε στη Γενική Διεύθυνση Τύπου ότι στους κινηματογράφους του Λαυρίου, δίπλα στη Μακρόνησο, προβαλλόταν *Τα Σταφύλια της Οργής / The Grapes of Wrath* (John Ford, 1940), ταινία με αντικοινωνική προπαγάνδα, θεωρώντας, για την αποφυγή παρόμοιων περιστατικών, απαραίτητη τη συμμετοχή στην επιτροπή λογοκρισίας ενός εκπροσώπου του. Ο υφυπουργός Τύπου, αφού υπογράμμισε ότι η ταινία είχε λογοκριθεί ώστε να μην ασκεί προπαγάνδα, διαβεβαίωνε το ΓΕΣ ότι η γνώμη του θα επιδρούσε στις αποφάσεις της επιτροπής ελέγχου κινηματογραφικών

¹³Ο.π., Αρχηγείο Βασιλικής Χωροφυλακής προς υπουργεία Εσωτερικών και Προεδρίας Κυβερνήσεως, Αθήνα 2.5.1958 όπου συνημμένη επιστολή υπομοίραρχου Χωροφυλακής από την Πάτρα.

¹⁴ΓΑΚ. Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 406, φ. «Από 10 Ιανουαρίου 1959», Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών προς Γραφείου Υφυπουργού Προεδρίας Κυβερνήσεως, Αθήνα 29.10.1960 όπου συνημμένα σημείωμα αστυνομικού διευθυντή μέλους επιτροπής ελέγχου κινηματογραφικών ταινιών και επιστολή αντισυνταγματάρχη Πυροβολικού προς Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος.

ταινιών για ζητήματα που άπτονται της «εθνικής αμύνης», προτείνοντας τη συμμετοχή στις συνεδριάσεις της ενός αξιωματικού που θα οριζόταν από το ΓΕΣ.¹⁵ Στο παραπάνω πλαίσιο, η επιτροπή διαβίβαζε στο ΓΕΣ ή στην ΚΥΠ σενάρια ελληνικών ταινιών «που χρήζουν έλεγχο υπό το πρίσμα καθαρώς στρατιωτικής νοοτροπίας», σύμφωνα με τη φρασεολογία των εγγράφων. Το 1968, για παράδειγμα, το ΓΕΣ ζητούσε την τροποποίηση διαφόρων σκηνών του σεναρίου *Όχι* (Ντίμης Δαδήρας, 1969), όπως ο βανδαλισμός γραφείων ιταλικών εταιρειών σε στιγμές εθνικής έξαρσης για την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Νωρίτερα, το 1955, η ΚΥΠ έδωσε τη σύμφωνη γνώμη της στην προβολή της προπαγανδιστικής ταινίας *Μάχες για την Ελλάδα*, αλλά με περικοπή της σκηνής όπου ιερέας πυροβολεί και προσεύχεται ταυτόχρονα.¹⁶ Το 1961, πάντως, εκπρόσωποι της Υπηρεσίας Πληροφοριών της Προεδρίας Κυβερνήσεως, όπως ο Γεώργιος Γεωργαλάς, συμμετείχαν ατύπως στις συνεδριάσεις της επιτροπής ελέγχου ταινιών στο πλαίσιο διασφάλισης της καλής λειτουργίας της (Κούκη 2020: 131-132).

Οι ταινίες που πραγματεύονταν θέματα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας και μυθολογίας θεωρούνταν από τη Γενική Διεύθυνση Τύπου εξαιρετικό μέσο προβολής της χώρας, αλλά απαιτούσαν ιδιαίτερη προσοχή για να μην διαφθαρεί, κατά τη Γενική Διεύθυνση, ο εθνικός πνευματικός μας θησαυρός. Το 1956 προβλήθηκε στις ελληνικές αίθουσες η αμερικανική ταινία *Τρωικός πόλεμος / Helen of Troy* (Robert Wise, 1956) προκαλώντας αντιδράσεις για κακοποίηση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, με κορυφαία ένα άρθρο στην εφημερίδα *Το Βήμα* (11.2.1956) του ακαδημαϊκού και καθηγητή αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Σπυρίδωνα Μαρινάτου. Ο υπουργός Προεδρίας Κυβερνήσεως Γεώργιος Ράλλης υιοθέτησε την πρόταση του Μαρινάτου για διαμαρτυρία της Ελλάδας στην UNESCO και η Ελληνική Εθνική Επιτροπή απευθύνθηκε στη Γενική Γραμματεία του διεθνούς οργανισμού ζητώντας τη λήψη μέτρων για την προστασία αριστουργημάτων της παγκόσμιας διανοήσης, αλλά ζητούσε και την αναζήτηση των υπευθύνων στον ελληνικό κρατικό μηχανισμό που χορήγησαν άδεια προβολής στην ταινία.¹⁷ Για να αποφευχθούν παρόμοια ατοπήματα που έθιγαν και το κύρος της επιτροπής ελέγχου κινηματογραφικών ταινιών, καλούνταν η Διεύθυνση Γραμμάτων, Θεάτρου και Κινηματογράφου του υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων να γνωμοδοτήσει, ενώ φαίνεται ότι η Γενική Διεύθυνση Τύπου πέτυχε τον διορισμό συμβούλου σε κινηματογραφικές εταιρείες του Χόλυγουντ, όταν αυτές

---

¹⁵ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 420, φ. «Εμπιστευτικά», υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού προς ΓΕΣ, Αθήνα 16.11.1950.

¹⁶ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά λογοκρισία σεναρίων και θεατρικών κειμένων, φ. 9, ΓΕΣ προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 8.6.1968 και κιβ. 420, φ. «Εμπιστευτικά», ΚΥΠ προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 10.2.1955.

¹⁷ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 406, φ. «Διάφορα έγγραφα 1954 – 1956», υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως προς την Ελληνική Εθνική Επιτροπή δια την ΟΥΝΕΣΚΟ, Αθήνα 25.2.1956 και απάντηση της τελευταίας, Αθήνα 17.3.1956.

σκηνοθετούσαν ταινίες με θέματα της ελληνικής ιστορίας.¹⁸ Σε αυτό το κλίμα, το 1961 ο Μιχάλης Κακογιάννης αιτήθηκε άδεια λήψης σκηνών για την ταινία του *Ηλέκτρα*. Από πλευράς Γενικής Διεύθυνσης Τύπου δεν εκφράστηκε κάποια αντίρρηση για τη χορήγηση άδειας. Ωστόσο, ο Διευθυντής Γραμμάτων, Θεάτρου και Κινηματογράφου του υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων που κλήθηκε να γνωμοδοτήσει, ζήτησε από την επιτροπή να μην εγκρίνει το σενάριο του Κακογιάννη ως ανενδοίαστη επέμβαση στο έργο του Ευριπίδη, εντελώς απαράδεκτη για έργο κλασικού συγγραφέα, ενώ πρότεινε να ζητηθεί η γνώμη της Ακαδημίας και των Πανεπιστημίων, κάτι που έγινε¹⁹, χωρίς να έχει εντοπιστεί η απάντησή τους. Η ταινία πήρε άδεια προβολής, αλλά για τον ίδιο λόγο συνάντησε εμπόδια στη συμμετοχή της στο φεστιβάλ των Καννών (Χάλκου 2018: 88).

Οι παρεμβάσεις του δικτύου που λειτουργούσε παράλληλα με τον θεσμικά συγκροτημένο μηχανισμό προληπτικής λογοκρισίας εκτός από τα παραπάνω σχετίζονταν και με προσωπικές σχέσεις ή προτιμήσεις των διοικητικά και πολιτικά προϊσταμένων των επιτροπών λογοκρισίας. Αρκετές φορές στις αποφάσεις των επιτροπών σημειώνεται στο περιθώριο των εγγράφων «εντολή υπουργού ή γενικού διευθυντή να δοθεί ή να ανακληθεί η άδεια» χωρίς να υπάρχουν στοιχεία για το παρασκήνιο ή το σκεπτικό αυτών των αλλαγών. Το 1972, για παράδειγμα, ο Διονύσης Σαββόπουλος κατέθεσε στην επιτροπή ελέγχου μουσικών τεμαχίων το τραγούδι *Ζεϊμπέκικο* ζητώντας άδεια ηχογράφησης. Η επιτροπή έθεσε ως προϋπόθεση για τη χορήγηση της άδειας τη βελτίωση ή απάλειψη στίχων, με τον Σαββόπουλο να αρνείται να συμμορφωθεί και το τραγούδι να μην παίρνει άδεια (Γκλαβίνας 2021: 23). Λίγες μέρες αργότερα ο Γενικός Γραμματέας έδωσε εντολή να δοθεί άδεια χωρίς καμία αλλαγή, χωρίς να φαίνεται από κάπου τι οδήγησε σ' αυτή την απόφαση.²⁰

---

¹⁸Η αναφορά υπάρχει στην εισήγηση εκ μέρους της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου στη συνεδρίαση της επιτροπής ελέγχου κινηματογραφικών ταινιών που έκρινε τη χορήγηση άδειας στην ταινία *Ηλέκτρα* του Κακογιάννη. ΓΑΚ. Κ.Υ., αρχείο ΓΤΠ, κιβ. 123 φ. «Ελληνικές ταινίες 1962», Εισήγηση προς την Επιτροπή Ελέγχου Κινηματογραφικών Ταινιών της Προεδρίας Κυβερνήσεως του Γ. Ζητρίδη.

¹⁹Ο.π., εισήγηση Ζητρίδη και έκθεση Διευθυντή Γραμμάτων, Θεάτρου και Κινηματογράφου του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων Γεωργίου Κουρνούτου. Στον ίδιο φάκελο και σχέδιο εγγράφου του Δεκεμβρίου του 1961 της Γενικής Διεύθυνσης Τύπου προς τη Γραμματεία της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Φιλοσοφικής Σχολής, Πρακτικά Συνεδριάσεων Φιλοσοφικής Σχολής, τ. 32, συνεδρίαση 7 (4.12.1961) και τ. 33, συνεδρίαση 11 (29.1.1962), όπου εγγράφονται στην ημερήσια διάταξη χωρίς να συζητούνται η συμμετοχή των καθηγητών της Φιλοσοφικής στην επιτροπή κρίσης κινηματογραφικών έργων και περί κρίσεως κινηματογραφικών έργων αναγόμενων στην ελληνική Ιστορία.

²⁰ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΤΠ, Αρχειακή σειρά μουσική λογοκρισία, φ. 98, Δελτίο ελέγχου πρωτοβάθμιας επιτροπής ελέγχου μουσικών τεμαχίων για το τραγούδι *Ζεϊμπέκικο*, Αθήνα 18.10.1972.

Σε άλλες περιπτώσεις διακρίνεται το σκεπτικό των παρεμβάσεων. Το 1968 η εταιρεία κινηματογραφικών παραγωγών του Τζέιμς Πάρις αιτήθηκε άδεια λήψης σκηνών για το σενάριο *The Lady with the White Cat*, που η επιτροπή ελέγχου το θεώρησε πορνογράφημα και αποφάσισε την απόρριψή του. Ο πρόεδρος, όμως, της επιτροπής λαμβάνοντας υπόψη την ωφέλιμη για την Ελλάδα δράση του Τζέιμς Πάρις εισηγήθηκε να ζητηθεί η άποψη του υπουργού Προεδρίας Κυβερνήσεως. Ο υπουργός, αν και συμφωνούσε ότι το σενάριο ήταν πορνογραφικό, προέκρινε ως λύση τη χορήγηση άδειας με την προϋπόθεση ότι δεν θα φαινόταν πουθενά η Ελλάδα ως τόπος γυρισμάτων. Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Τζέιμς Πάρις έπεφτε και αυτός θύμα του «ψαλιδιού» της λογοκρισίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών, ενδεικτικό του πολυσύνθετου φαινομένου των λογοκριτικών παρεμβάσεων. Έγινε αναφορά στην προσωρινή απαγόρευση της ταινίας του *Ο τελευταίος των κομιτατζήδων*, ενώ ο ίδιος σε επιστολή του το 1972 προς τον υπουργό Προεδρίας Κυβερνήσεως Βύρωνα Σταματόπουλο διαμαρτυρόταν για την απαγόρευση της ταινίας του *Οι σατανάδες της νύχτας* (Μάριος Ρετσίλας, 1972), ενώ την ίδια στιγμή προβάλλονταν «ξέναι ταινίες με θέματα κυριολεκτικώς αποτρόπαια και ανήθικα ως η ταινία *Όστια*²¹ παραχθείσης μάλιστα υπό του γνωστού διά τα φρονήματά του Ιταλού σκηνοθέτου Πιέρ-Πάολο Παζολίνι, μέλους του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος».²²

Οι παρεμβάσεις δεν ασκούσαν μόνο πίεση ώστε το έργο των επιτροπών λογοκρισίας να γίνει πιο αυστηρό, αλλά μπορούσαν να πιέζουν και προς την αντίθετη κατεύθυνση για να πετύχουν την άμβλυνση των λογοκριτικών παρεμβάσεων. Στα τέλη του 1968 η επιτροπή ελέγχου θεατρικών κειμένων δεν έδωσε στον Κάρολο Κουν άδεια για να ανεβάσει στο Θέατρο Τέχνης το *Περιμένοντας τον Γκοντό* του Σάμουελ Μπέκετ, με το σκεπτικό ότι ήταν έργο αντικοινωνικό, αντιχριστιανικό, με μηδενιστικές θεωρίες και διαστρέβλωνε τη σύσταση μιας υγιούς αστικής κοινωνίας. Λίγο αργότερα ο Γενικός Διευθυντής Τύπου έλαβε μια επιστολή από κάποιον που είχε σχέση με το θέατρο, το όνομα του οποίου δεν διακρίνεται από την υπογραφή, και πληροφορήθηκε από τον Κουν την απαγόρευση του έργου. Ο επιστολογράφος σημειώνει ότι επικοινωνούσε με τον Γενικό για να προλάβει τον διεθνή διασυρμό της χώρας, αφού το κύρος του Μπέκετ και του έργου του είναι παγκόσμια αναγνωρισμένο, το *Περιμένοντας τον Γκοντό* είναι κλασικό έργο και περιλαμβάνεται στο ρεπερτόριο όλων των δυτικών κρατικών θεάτρων ενώ είχε απαγορευτεί μόνο

²¹*Ostia* (Sergio Citti, 1970).

²²ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά λογοκρισία σεναρίων και θεατρικών κειμένων, φ. 115, Τζέιμς Πάρις προς Βύρωνα Σταματόπουλο, Αθήνα 17.4.1972 και κιβ. 103, φ. «The lady with the white cat», Υπηρεσιακό σημείωμα Επιτροπής Ελέγχου προς υπουργό Προεδρίας Κυβερνήσεως και υπουργός Προεδρίας Κυβερνήσεως προς Επιτροπή Ελέγχου, Αθήνα 20.3.1968.

στη Σοβιετική Ένωση. Με εντολή Γενικού στις αρχές του 1969 χορηγήθηκε τελικά άδεια στον Κουν να ανεβάσει το έργο με περικοπές.²³

Οι παρεμβάσεις όμως στις αποφάσεις των επιτροπών λογοκρισίας δεν προέρχονταν μόνο μέσα από τους κόλπους του κρατικού μηχανισμού, αλλά πήγαζαν από την επίσημη Εκκλησία, εκκλησιαστικές οργανώσεις, κατηχητικά, συλλόγους πολιτιστικούς, πολυτέκνων, γονέων και κηδεμόνων, εκπαιδευτικών, την τοπική αυτοδιοίκηση και από πολίτες που εξέφραζαν είτε δημόσια την άποψή τους μέσα από τον Τύπο είτε απευθύνονταν μέσω επιστολών σε υπουργούς και διευθυντές κρατικών υπηρεσιών. Κοινή συνισταμένη αυτών των παρεμβάσεων ήταν η προάσπιση των ηθών της ελληνικής κοινωνίας και των εθνικών ιδεωδών, η περιφρούρηση της νεότητας από εκμαυλιστικά θεάματα, αλλά και η προστασία της Ελλάδας ως τουριστικού προϊόντος. Η Εκκλησία και οι οργανώσεις της πρωτοστατούσαν σε τέτοιου είδους αντιδράσεις, που ήταν ανάλογες με αυτές εναντίον των γυμνιστών και των χίπις (Κατσάπης 2013: 510· Κορνέτης 2018: 186). Μόνο κατά τη διάρκεια του 1958 η Ιερά Σύνοδος, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ζήτησε από την Προεδρία της Κυβερνήσεως την απαγόρευση της ταινίας *ο Χριστός ξανασταυρώνεται* του Ζυλ Ντασέν και την περικοπή σκηνών με εμφάνιση ορθοδόξων ιερέων στην ταινία *Οργισμένοι λόφοι / The Angry Hills* (Robert Aldrich, 1959), ενώ η Ιερά Μητρόπολη Δημητριάδος ζητούσε από τις κρατικές αρχές την εν γένει απαγόρευση των ασέμνων θεαμάτων που προσβάλλουν τις ελληνοχριστιανικές αρχές.²⁴ Δύο χρόνια αργότερα, η Πανελλήνιος Ορθόδοξος Ένωση, υποδεικνύοντας τον κινηματογράφο ως αιτία της προέλασης στην ελληνική κοινωνία της φαυλότητας, ζητούσε από την κυβέρνηση να θεσπίσει ελέγχους στις κινηματογραφικές ταινίες ανάλογους με αυτούς που γίνονται στα τρόφιμα για την υγεία του σώματος.²⁵ Και στις αρχές του 1974 η Εκκλησία, και ιδίως ο Αυγουστίνος Καντιώτης, πρωτοστατούσαν στην απαγόρευση της ταινίας *Ιησούς Χριστός, υπέρλαμπρο άστρο / Jesus Christ Superstar* (Norman Jewison, 1973) ως βλάσφημης (Κατσάπης 2018: 382-385).

Ανάλογες διαμαρτυρίες εντοπίζονται στους φακέλους του αρχείου από συλλόγους και ομάδες που προαναφέρθηκαν. Ενδεικτικά, το 1961, η Ένωση Πολυτέκνων Νέων Λιοσίων στηλίτευε τις ταινίες *Ποτέ την Κυριακή* (Ζυλ Ντασέν,

²³ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά λογοκρισία σεναρίων και θεατρικών κειμένων, φ. 74, Απόφαση υπουργού Προεδρίας Κυβερνήσεως ανάκλησης απαγόρευσης χορήγησης άδειας αναβίβασης από της σκηνής του Θεάτρου Τέχνης του θεατρικού έργου υπό τον τίτλο «Περιμένοντας τον Γκοντό», Αθήνα 30.1.1969 και επιστολή προς τον γενικό διευθυντή Τύπου, Αθήνα 12.12.1968.

²⁴ΓΑΚ, Κ.Υ., αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 406, φ. «1958», Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος προς Προεδρία Κυβερνήσεως, Αθήνα 6.6.1958 και 16.5.1958 και Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων προς Γενική Διεύθυνση Τύπου, Αθήνα 1.11.1958 με το οποίο διαβιβάζει τηλεγράφημα Ιερατικού Συνεδρίου Ι.Μ. Δημητριάδος.

²⁵ΓΑΚ, Κ.Υ., αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 406, φ. «1959», Πανελλήνιος Ορθόδοξος Ένωση προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, Αθήνα 29.9.1960.

1960) και *Μανταλένα* γιατί παρουσίαζαν έναν Ελληνισμό «ικανόν μόνον δια χαμαιτυπικήν του υποκόσμου ζωή και παρουσιάζουν ανευλαβήν στάσιν και φρασεολογίαν κατά αυτού του Θεού και των ιερών θεσμών της Εκκλησίας», ζητώντας την προάσπιση του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού από θεάματα που υπονομεύουν τον χαρακτήρα της φυλής.²⁶ Την περίοδο της δικτατορίας οι αντιδράσεις κορυφώθηκαν, με την επίκληση και των αρχών της «επαναστάσεως». Ενδεικτικό της σχέσης της προάσπισης των αρχών της εθνοφροσύνης από ομάδες και συλλόγους με την προώθηση αιτημάτων τους και τη συμμετοχή τους σε δομές εξουσίας είναι ότι ζητούσαν τη συμμετοχή εκπροσώπων τους στις επιτροπές λογοκρισίας, όπως η Εθνική Οργάνωση Πολυτέκνων Αθηνών, ο Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών Ιδιωτικών Σχολείων Αττικής κ.ά.²⁷ Παράλληλα, οι διαμαρτυρίες αυτές και ο γενικευμένος ηθικός πανικός της περιόδου ασκούσαν πίεση στις κρατικές αρχές που αναγκάζονταν να πάρουν μέτρα. Το 1952 το υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως με εγκύκλιό του στις εταιρείες παραγωγής και εισαγωγών κινηματογραφικών ταινιών τις καλούσε να αποφεύγουν την εισαγωγή ταινιών που παρουσιάζουν το έγκλημα και εξάπτουν τα κατώτερα ένστικτα, αφού σε αντίθετη περίπτωση θα λάμβανε αυστηρά μέτρα. Την ίδια δεκαετία συγκροτήθηκε στη Γενική Διεύθυνση Τύπου και επιτροπή ελέγχου ασέμνων δημοσιευμάτων και δημοσίων θεαμάτων «ακαταλήλων δια την νεαρά ηλικίαν»²⁸.

Η πίεση των παραπάνω ομάδων οδηγούσε αρκετές φορές σε αλλαγές των αποφάσεων των επιτροπών. Στις αρχές του 1969 ο Γεώργιος Ρούσσοσ ήθελε να ανεβάσει ένα θεατρικό έργο για τη ζωή του Διονύσιου Σολωμού με τον τίτλο *Ο γιος της δούλας*. Ο τίτλος ξεσήκωσε τον Δήμο Ζακύνθου, το Μουσείο Σολωμού και επιφανών Ζακυνθίων και άλλους φορείς του νησιού ενάντια στην «ανίερη δυσφήμιση του εθνικού ποιητή». Μετά τις διαμαρτυρίες και με εντολή του Γενικού Διευθυντή Τύπου ο τίτλος άλλαξε²⁹ και το έργο ανέβηκε την επόμενη χρονιά ως *Τα μεγάλα χρόνια*. Τον Νοέμβριο του 1968, από την άλλη, ανακλήθηκε η άδεια ποντιακού τραγουδιού ύστερα από διαμαρτυρίες ποντιακών σωματείων, γιατί σε έναν στίχο του τραγουδιού οι Πόντιοι

²⁶Ο.π., Ένωσις Πολυτέκνων Ν. Λιοσίων Αττικής προς υφυπουργό Ασφαλείας, Αθήνα 4.1.1961.

²⁷Ο.π., Εθνική Οργάνωσις Πολυτέκνων Αθηνών και Σύλλογος Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών Ιδιωτικών Σχολείων Αττικής προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Αθήνα 14.9.1960 και 8.9.1960.

²⁸ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 420, φ. «Εγκύκλιοι κ. Κιουσόπουλου», υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνσις Τύπου προς τους κ.κ. εισαγωγείς και παραγωγούς κινηματογραφικών ταινιών, Αθήνα 15.11.1952.

²⁹ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά λογοκρισία σεναρίων και θεατρικών κειμένων, φ. 116, Νομαρχία Ζακύνθου προς υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ζάκυνθος 14.3.1969, όπου συνημμένο απόσπασμα από πρακτικά δημοτικού συμβουλίου Δήμου Ζακύνθου.

παρομοιάζονταν με τη φυλή των εξωμοτών Λαζών. Η επιτροπή απαγόρευσε το τραγούδι για να ικανοποιήσει την «εθνική ευαισθησία» των Ποντίων.³⁰

Άλλες διαμαρτυρίες σχετίζονταν με την προστασία της τουριστικής βιομηχανίας και την προστασία του στερεοτύπου «της φιλόξενης, αγνής και περήφανης» παραδοσιακής υπαίθρου. Το 1965 η ταινία *Τα ίχνη οδηγούν στην Κρήτη / The Moon-Spinners* (James Neilson, 1964) και παρά την περικοπή από την επιτροπή σκηνης άρνησης παροχής φιλοξενίας σε τουρίστες, προκάλεσε αντιδράσεις στην Κρήτη γιατί παρουσίαζε τους κατοίκους της ως ημιάγριους και βάρβαρους, σύμφωνα με άρθρα της εποχής.³¹ Το 1972, πάλι στην Κρήτη, μια ελβετική κινηματογραφική εταιρία γύριζε στη Σπιναλόγκα μια ταινία για τη ζωή των χανσενικών. Η Περιφερειακή Διοίκηση Κρήτης ζήτησε την ανάκληση της άδειας γυρισμάτων γιατί θα έπληττε το νησί «τουριστικώς» και πράγματι η άδεια ανακλήθηκε και τα γυρίσματα διακόπηκαν για ένα διάστημα, μέχρι να δοθούν σχετικές διαβεβαιώσεις από την ελβετική πρεσβεία.³² Στο ίδιο πλαίσιο η ταινία του Δημήτρη Κολλάτου *Οι ελχές*, που διαδραματίζεται στην Κρήτη και αποδομεί τον πυλώνα των εθνικών ιδεωδών, την παραδοσιακή ελληνική οικογένεια ως θεματοφύλακα ηθικών αξιών, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις. Οι Κρήτες, θέλοντας να σταματήσουν την προβολή της ταινίας στην εβδομάδα ελληνικού κινηματογράφου στη Θεσσαλονίκη το 1964, ζήτησαν την επέμβαση εισαγγελέα, που προχώρησε στην ανάκληση της ειδικής άδειας προβολής της ταινίας στο φεστιβάλ. Οι αντιδράσεις των θιγόμενων από την προσβολή της πατρίδας τους Κρητών επαναλήφθηκαν το 1981 όταν η ταινία προβλήθηκε στην ΕΡΤ (Χάλκου 2020: 29-38).

Το παζλ του παράλληλου αυτού δικτύου λογοκρισίας συμπληρώνεται από απόπειρες παρεμβάσεων μεμονωμένων ατόμων που εκφράζουν την αντίθεσή τους στις αποφάσεις των επιτροπών μέσω των εφημερίδων ή με επιστολές τους στην πολιτική ηγεσία του υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως. Όπως ένας θαυμαστής «της εθνικής κυβερνήσεως» το 1969 που η επιστολή διαμαρτυρίας του στον Γενικό Διευθυντή Τύπου για το «κομμουνιστικό και βλάσφημο» θεατρικό *Ο γυρισμός* της Μαριέττας Ριάλδη

---

³⁰ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά μουσική λογοκρισία, φ. 114, Εύξεινος Λέσχη Θεσσαλονίκης προς υπουργό Προεδρίας Κυβερνήσεως, Θεσσαλονίκη 21.10.1968 και απόφαση υπουργού Προεδρίας Κυβερνήσεως ανάκλησης χορηγηθείσας άδειας εκτύπωσης σε δίσκους γραμμοφώνου του τραγουδιού «Ζη - Ζη», Αθήνα 23.11.1968.

³¹ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 122 φ. «Ελληνικές ταινίες 1965», Άδεια προβολής κινηματογραφικής ταινίας *Τα ίχνη οδηγούν στην Κρήτη*, Αθήνα 10.3.1965 και *Τα Νέα*, 7.12.1966.

³²ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, αρχειακή σειρά λογοκρισία σεναρίων και θεατρικών κειμένων, φ. 46, Περιφερειακή Διοίκηση Κρήτης προς Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, Ηράκλειο 30.3.1972 και 3.6.1972 και απόφαση Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών περί ανάκλησης άδειας λήψης σκηνών για το σενάριο *Hannibal III* του Xavier Koller, Αθήνα 20.4.1972.

προκάλεσε την ανάκληση της άδειας του θεατρικού.³³ Η αλλαγή της «Τουρκοπούλας» σε «ομορφούλα» στον στίχο του τραγουδιού *Να 'τανε το 21* τον Ιανουάριο του 1970 θεωρείται ότι προήλθε μετά από διαμαρτυρίες της τουρκικής πρεσβείας. Για τον ίδιο πάντως στίχο διαμαρτυρήθηκε με επιστολή του στην *Εστία* τον ίδιο μήνα και ο Πέτρος Στάικος Μακρής κάνοντας λόγο για βεβήλωση του 1821 (Γκλαβίνας 2021: 24).

Η ύπαρξη του παράλληλου αυτού δικτύου λογοκρισίας, συνδυαζόμενη με τον θεσμικό κρατικό μηχανισμό προληπτικής και καταστατικής λογοκρισίας, δημιουργούσε ένα εξαιρετικά σύνθετο λογοκριτικό φαινόμενο, αλλά και ένα ασφυκτικό πλαίσιο περιστολής του δικαιώματος ελευθερίας της έκφρασης στην τέχνη και τον δημόσιο λόγο, ωθώντας αρκετούς δημιουργούς στην αυτολογοκρισία ως μηχανισμό καλλιτεχνικής και οικονομικής επιβίωσης. Οι πολυποίκιλες παρεμβάσεις στο έργο των επιτροπών λογοκρισίας την περίοδο 1945-1974 υποδηλώνουν ότι η περιφρούρηση των αρχών της εθνικοφροσύνης, με το διασταλτικό αντικομμουνιστικό, εθνικιστικό και ηθικολογικό της περιεχόμενο, από τις προπαγανδιστικές «επιθέσεις» του εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού αποτελούσε, εκτός από μέσο νομιμοποίησης εξουσιών, και ένα πολύ σοβαρό καθήκον που δεν θα μπορούσε να ανατεθεί αποκλειστικά σε μια επιτροπή, έστω και αν αυτή ήταν διορισμένη από τις κυβερνήσεις της περιόδου και λειτουργούσε υπό ένα νομοθετικό πλαίσιο που οι ίδιες είχαν θεσπίσει και υιοθετήσει. Δικτατορικά καθεστώτα και καχεκτικές δημοκρατίες μπορούσαν να χρησιμοποιούν και άλλες μη θεσμικές ή κατασταλτικές δικλίδες ασφαλείας για να προασπίσουν το εθνικόφρον οικοδόμημα. Άλλωστε, οι μη θεσμικές παρεμβάσεις, η χρήση κατασταλτικών πρακτικών και η κατά το δοκούν υιοθέτηση του νομικού οπλοστασίου των έκτακτων περιστάσεων αποτελούσαν χαρακτηριστικά της περιόδου (Αλιβιζάτος 1995: 135-334, 447-647). Οι παρεμβάσεις στη θεσμοθετημένη και «κανονιστική» λογοκρισία αποκαλύπτουν τη συνύπαρξη και συμπόρευση της τελευταίας με μια «δομική» λογοκρισία που ασκείται όχι από τους αρμόδιους θεσμούς, αλλά από κάθε ομάδα που διαθέτει εξουσία και προσβάσεις στον κρατικό μηχανισμό (Πετσίνη, Μπουρνάζος, Χάλκου 2020: 7-8). Η εθνικοφροσύνη ως ιδεολογικό πλαίσιο ή πρόφαση είναι η κοινή συνισταμένη των δύο αυτών λογοκριτικών μηχανισμών.

Μετά το 1974 μπορεί το λογοκριτικό θεσμικό πλαίσιο σταδιακά να καταργήθηκε και η εθνικοφροσύνη να κατέρρευσε ως ιδεολογικό σύστημα νομιμοποίησης της εξουσίας, ωστόσο πιο ανθεκτικές αποδεικνύονται οι ανεπίσημες μορφές λογοκριτικών πρακτικών με φορείς παρόμοιους με αυτούς της περιόδου πριν από τη Μεταπολίτευση. Φορείς που διεκδικούν την «αποκλειστικότητα» στην ερμηνεία του κοινού αισθήματος και του εθνικού συμφέροντος, που νιώθουν τη θρησκευτική πίστη και τα χρηστά κοινωνικά ήθη

---

³³ΓΑΚ, Κ.Υ., Αρχείο ΓΓΤΠ, κιβ. 58, φ. «Πρακτικά Δευτεροβάθμιας Επιτροπής», απόφαση υπουργού Προεδρίας Κυβερνήσεως ανάκλησης άδειας του θεατρικού έργου *Ο γυρισμός* της Μαριέτας Ριάλδη, Αθήνα 12.5.1969.

να θίγονται από τη βλασφημία και ανηθικότητα καλλιτεχνικών δημιουργιών απαιτώντας την απαγόρευση βιβλίων, προβολών ταινιών και θεατρικών παραστάσεων. Η δίκη του εκδότη και της μεταφράστριας του βιβλίου *Το κόκκινο βιβλιάρaki των μαθητών* το 1975, οι διαδηλώσεις εναντίον της προβολής της ταινίας *Ο τελευταίος πειρασμός / The Last Temptation of Christ* (Martin Scorsese) το 1988, τα ασφαλιστικά μέτρα εναντίον του βιβλίου του Μίμη Ανδρουλάκη *Μν* το 1999, η ματαίωση της παράστασης *Corpus Christi* το 2012 είναι μερικά μόνο παραδείγματα της ανθεκτικότητας και διαχρονικότητας των ανεπίσημων λογοκριτικών πρακτικών (Κατσάπης 2020: 59-60 και Χριστόπουλος 2018: 279-291). Άλλωστε η προσβολή της δημοσίας αιδούς, η βλασφημία, η προάσπιση του εθνικού συμφέροντος, ο κατευνασμός των πολιτικών παθών για ένα διάστημα (Αυγερίδης, Κούκη, Φυτίλη 2020: 77-92 και Πετσίνη 2020: 93-113), αποτελούν σταθερές εστίες λογοκριτικών πρακτικών που συνδέουν τη Μεταπολίτευση με την προ του 1974 περίοδο και συνεχίζουν να επιβιώνουν μαζί με νέες λογοκριτικές παρεμβάσεις που ασκούνται στο όνομα της παντοδυναμίας της αγοράς ή του δικαιώματος της μη προσβολής ατόμων και ομάδων (Χριστόπουλος 2018: 279-291).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλιβιζάτος, Ν. (1995), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922 – 1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ανδρίτσος, Γ. (2020), *Κινηματογράφος και Ιστορία. Η Κατοχή και η Αντίσταση στις ελληνικές ταινίες μυθοπλασίας μεγάλου μήκους από το 1945 μέχρι το 1981*, Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Αυγερίδης, Μ. Κούκη, Ε. Φυτίλη, Μ. (2020), «Αναμοχλεύοντας τα πάθη: τα όρια του πολιτικού λόγου για την Εθνική Αντίσταση», *Αρχειοτάξιο*, 22, σ. 67-92.
- Γκλαβίνας, Γ. (2016), «Το προληπτικό «ψαλίδι» του κράτους», *Εφημερίδα των Συντακτών* (10.4.2016).
- Γκλαβίνας, Γ. (2021), «“Απαγορεύομεν την εκτύπωσιν εις δίσκους γραμμοφώνου”»: Η προληπτική λογοκρισία στο τραγούδι την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών μέσα από το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών», *Σύγχρονα Θέματα*, 153-154, σ. 18-27.
- Γούναρης, Β. (2005), *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Ελεφάντης, Α. (2002), *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας μερικά σημεία της Ιστορίας 1940-1950*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Καρπόζηλος, Κ. (2018), «Αντικομμουνισμός και λογοκρισία», στο Π. Πετσίνη – Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική Δημοκρατία, Δικτατορία, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 54-65.

- Κατσάπης, Κ. (2013), *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1964 - 1974*, Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις.
- Κατσάπης, Κ. (2018), «*Jesus Christ Superstar* Ανατρεπτική προσέγγιση των Αγίων Παθών και ιερός σκανδαλισμός την επαύριο του Πολυτεχνείου» στο Π. Πετσίνη - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική Δημοκρατία, Δικτατορία, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 382-385.
- Κατσάπης, Κ. (2020), *Λέξεις της φωτιάς. Νεανική ριζοσπαστικοποίηση και ημερολογιακή γραφή την αυγή της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Μωβ Σκίουρος.
- Κορνέτης, Κ. (2018), «Περί ασέμνων: “Πορνογραφία”, δημόσια αιδώς και γυμνό στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο Π. Πετσίνη - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική Δημοκρατία, Δικτατορία, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 182-194.
- Κούκη, Ε. (2020), «Συνοικία το Όνειρο: Η μικροϊστορία μιας λογοκρισίας», *FILMICON: Journal of Greek Film Studies*, 7, σ. 121-146.
- Μπουρνάζος, Στρ. (2009), «Το κράτος των εθνοκοφρώνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Δ2, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 9-49.
- Νικολακόπουλος, Η. (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946 - 1967*, Αθήνα: Πατάκη.
- Πετσίνη, Π. (2020), «Από τον κατευνασμό των πολιτικών παθών στη δεξιά κουλτούρα: μάχες της μνήμης και πολιτική λογοκρισία στη Μεταπολίτευση», *Αρχειοτάξιο*, 22, σ. 93-114.
- Πετσίνη, Π., Χάλκου, Μ., Μπουρνάζος, Στρ. (2020), «Οι μικρομηχανισμοί της εξουσίας: λογοκρισία, μετεμφυλιακό κράτος και Μεταπολίτευση», *Αρχειοτάξιο*, 22, σ. 6-8.
- Πετσίνη, Π., Χριστόπουλος, Δ. (2018), «Η λογοκρισία ως κρίση νομιμοποίησης - η ελληνική περίπτωση», στο Π. Πετσίνη, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική Δημοκρατία, Δικτατορία, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 13-19.
- Στεφανίδης, Ι. (2008), «...Η Δημοκρατία δυσχερής; Η ανάπτυξη των μηχανισμών του “αντικομμουνιστικού αγώνος” 1958-1961», *Μνήμων*, 29, σ. 199-241.
- Χάλκου, Μ. (2018), «Κινηματογράφος και λογοκρισία στην Ελλάδα από τα πρώιμα χρόνια έως τη Μεταπολίτευση», στο Π. Πετσίνη, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική Δημοκρατία, Δικτατορία, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 82- 99.
- Χάλκου, Μ. (2020), «Διευρύνοντας τα όρια του “επιτρεπτού”: Η λογοκρισία στις ταινίες *Οι Εληές* (1964) και *Ο θάνατος του Αλέξανδρου* (1966) του Δημήτρη Κολλάτου», *Αρχειοτάξιο*, 22, σ.29-48.

- Χάλκου, Μ. (χ.χ.), «ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΗ (Νίκος Τσιφόρος, 1949)», Βάση δεδομένων CIVIL, <https://civil.lodbook.org/platform/clemma/313/>, τελευταία πρόσβαση 1/6/2023.
- Χριστόπουλος, Δ. (2018), «Λογοκριτικά συμφραζόμενα», στο Π. Πετσίνη, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Λεξικό λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική Δημοκρατία, Δικτατορία, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 279-291.